

Review-essay af Lars Skov Henriksen

Frivillig organisering: Aktuelle tendenser og fremtidige perspektiver for forskningen¹

Dagbladet Politiken bragte d. 29/8 1999 en artikel om det stigende antal danskere, der vælger at testamentere deres formue til humanitære og velgørende formål. Flere organisationer og fonde havde oplevet fordoblinger af deres indtægter fra arv på bare få år. Skyldes denne ændring, at danskerne er blevet mere barmhjertige og altruistiske? Eller måske de stadig mere komplicerede familieforhold, der gør det svært at afgøre hvem der egentlig er de nærmeste? Eller er det skattetrykket, der er den egentlige årsag? Med til historien hører nemlig, at danskerne er blevet rigere det sidste tiår. Det kunne derfor tænkes, at flere vælger at testamentere deres privatformue til humanitære organisationer for at undgå den høje beskatning, der træder i kraft, når formuen for eksempel testamenteres til familien. I alle tilfælde vil ændringen imidlertid være bemærkelsesværdig, eftersom det traditionelt har været god latin, at velfærdssystemer som det danske med en høj grad af skattefinansierede ydelser reducerer incitamenterne til at støtte humanitære formål.

Eksemplet er bare et blandt flere, der burde påkalde sig forskningsmæssig interesse. Et andet kunne være den nyligt gennemførte Lov om social service, i hvilken § 115 fastlægger kommuner og amters forpligtelse til at samarbejde med frivillige organisationer om de lokale socialpolitiske opgaver. Lokale frivillige organisationer har naturligvis også tidligere udført væsentlige funktioner, men det har aldrig været en offentlig forpligtelse at samarbejde med dem. Hvilke konsekvenser får dette for den lokale opgavevaretagelse og for det lokale foreningsliv?

Fra at have befundet sig i periferien af diskussionen om den fremtidige organisering af social service har spørgsmålet om privat og frivilligt organiserede velfærdsydelser fået en langt højere status (Selle 1998b). En sådan ændring i den velfærdspolitiske diskurs kræver, at forskningen følger med. Dette er til dels også sket - men nok mere i de andre nordiske lande end i Danmark. Et eksempel på en virkelig forskningsmæssig satsning er det stort anlagte komparative Johns Hopkins projekt, hvis mål er en

kortlægning af frivillig-sektoren i forskellige lande. Indtil videre er næsten 30 lande med, heriblandt Sverige, Finland og Norge. Et andet eksempel er en nylig udkommet rapport fra en arbejdsgruppe under Nordisk Råd, der fastslår behovet for udvidet kundskab om den nordiske frivillig-sektor, og foreslår ganske betragtelige midler afsat til dette formål i de kommende år (Håndslag til det frivillige Norden, 1999).

Der kan derfor være grund til at kaste et blik på den aktuelle forsknings temaer - især for at kunne se fremad. Jeg skal i det følgende prøve at give et overblik over de skandinaviske udgivelser (bøger, rapporter, debatter i tidsskrifter og konference-papers), der inden for de seneste par år har rejst centrale spørgsmål for den fremtidige forskning. Men først et lille tilbageblik.

Distinktionen offentlig/ frivillig

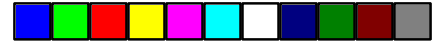
I begyndelsen af 1980'erne blev det mere almindeligt - og mere legitimt - at tale om, at frivillige organisationer burde have en mere fremtrædende position. Ikke mindst inden for socialpolitikken lå der bag denne fornyede interesse en mere eller mindre udtalt forestilling om, at den frivilligt organiserede indsats var blevet kvalt af den fremvoksende velfærdsstat, hvis professionelle hjælpesystem havde koloniseret det moderne menneskes liv fra vugge til grav. Det blev imidlertid hurtigt klart, at der her var tale om en myte. Der kunne ganske simpelt ikke findes belæg for, at væksten i de offentlige foranstaltninger havde medført, at der var blevet færre frivillige organisationer eller mindre frivillig indsats.

Når man således ikke kunne dokumentere, at den frivillige sektor var blevet mindre, så blev det centrale spørgsmål de processer, der over tid havde ændret frivilligheden kvalitativt. Også her

var forholdet mellem velfærdsstaten og frivillig-sektoren det centrale udgangspunkt. Tre positioner var - og er fortsat - dominerende.

En position lægger vægt på, at en oprindelig uafhængig frivillig sektor gradvis er blevet underordnet det offentlige. Efterhånden som det statslige ansvar er blevet udvidet, har de frivillige organisationer måttet indordne sig under de betingelser, som myndighederne sætter som vilkår for ikke mindst økonomisk støtte. Et godt eksempel er driften af hjem og institutioner, som på forskellige områder blev taget op af frivillige organisationer omkring århundredeskiftet (for eksempel vedrørende omsorgssvigtede børn eller alkoholikere), men hvor staten efterhånden gennem overenskomst-systemet helt har defineret disse frivilligt drevne institutioners mål og rammer. De værdier eller den egenart, der oprindeligt karakteriserede de frivillige organisationer, er således blevet *fortrængt*. Håkon Lorentzen (1996; 1998a) har i en række arbejder hæftet sig ved denne proces.

En anden position har omvendt hæftet sig ved, at et stigende samarbejde mellem det offentlige og de frivillige organisationer ikke kun har medført, at organisationerne er blevet underlagt de offentlige rammevilkår. Ofte lykkes det for organisationerne at få det offentlige til at overtage opgaver, arbejdsmetoder og værdigrundlag. Mens der således oprindeligt var tale om en særegen frivillig sektor, så er situationen i dag, at forskellene er blevet *udvisket*. Der er ikke længere den store forskel mellem den indsats, der er offentligt organiseret, og den indsats, der er frivilligt organiseret. Et godt eksempel er, når sygehusene overtager ideen om selvhjælpsgrupper fra frivillige organisationer og etablerer sådanne i sygehusregi. Eller når der i kommunalt regi etableres væresteder eller frivillighedsformidlinger efter frivilligt forbillede. I Danmark

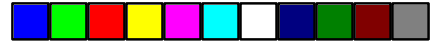
har Kurt Klaudi Klausen (1991) fremdraget en række eksempler på disse processer.

Mens de to første positioner således opererer med en forestilling om en oprindelig særegen og uafhængig frivillig sektor, så har Per Selle (se for eksempel Selle & Øymyr 1995) argumenteret for, at et sådant udgangspunkt ikke er frugtbart. De frivillige organisationer var helt tilbage i forrige århundrede tæt knyttet sammen med det offentlige via organisatorisk samarbejde og netværk. I det lange perspektiv er det misvisende at tegne et billede af visionære og forandringsivrige frivillige organisationer, som har stået over for et reaktionært offentlig bureaukrati. Staten var noget andet omkring århundredeskiftet end den er i dag, men det var de frivillige organisationer også. Man må derfor inddrage den samfundsmæssige *kontekst* - altså se på, hvordan en given samtid generelt har forstået statens opgave, hvordan man generelt har set på forsørgelsesproblemet, eller hvilken status filantropien generelt har haft etc. - for at forstå forholdet mellem den offentligt og den frivilligt organiserede indsats. Hvis man anlægger dette perspektiv vil man se, at de frivillige organisationer - snarere end at repræsentere en afsondret, unik virkelighedsforståelse - afspejler samfundets dominerede tænke-måder og praksisformer. Et godt eksempel er her, at der faktisk var en udbredt enighed i slutningen af sidste århundrede (1870'erne, 1880'erne) om, hvem der skulle tage sig af hvilke grupper i samfundet: Det offentlige skulle nemlig tage sig af de såkaldt "uværdigt trængende", mens det var op til de frivillige (eller filantropiske som de hed på den tid) organisationer at tage sig af de "værdigt trængende". Arbejdsdelingen afspejlede med andre ord den tids generelt accepterede inddeling af befolkningen i værdige og uværdige. På tværs af offentlig og frivillig var

der enighed om, at staten ikke burde blande sig i de opgaver, som den gryende filantropi tog på sig. Tidens liberalisme fornægtede sig med andre ord ikke (Bundesen, Henriksen & Jørgensen 1999).

Man kan også finde mere nutidige eksempler på dette. I deres meget omdiskuterede bog *Socialpolitiske strategier* har Kaspar Villadsen, Thomas Gruber og Steen Bengtson (1998) således vist, hvorledes forståelsen af ungdomsnarkomani i 1960'erne og 70'erne var båret af ideer, der gik på tværs af offentlige og frivillige organisationer. Man forstod årsagen til narkoproblemet på samme måde, og den konkrete behandlingsindsats var ikke stort forskellig. Det samme kan siges med hensyn til forståelsen af alkoholisme, der fra 1950'erne og fremefter generelt blev opfattet som en sygdomslignende tilstand, uanset om det var afholdsfolk eller læger, der udtalte sig. Det der var sket var, at man havde opdaget antabus, og som følge heraf var lægevidenskaben pludselig blevet interesseret i problemet. Dermed kom den lægelige forståelse af problemet til efterhånden helt at dominere. Og såvel den offentligt som den frivilligt organiserede indsats kom i perioden herefter i stort omfang til at blive tilrettelagt efter denne forståelse (Bundesen, Henriksen & Jørgensen 1999).

Denne type af forskning, der tager udgangspunkt i, hvordan man på givne tidspunkter har forstået et socialt problem, og hvordan man praktisk har forsøgt at løse problemet, er uden tvivl vigtig for den fremtidige forskning. Diskussionen om, hvorvidt frivilligheden historisk har bygget på et sæt af helt særlige værdier, udspringer af en optagethed af at se det frivillige i modsætning til det offentlige. Det er den lededifference, som forskere såvel som politikere og praktikere hovedsageligt har set frivilligheden igennem. Der har givetvis været gode grunde til dette. Først og fremmest at vel-

færdsstaten og de professionelle faggrupper har været og fortsat er en dominerende - nok den dominerende - ramme for frivilligheden, såvel lovgivningsmæssigt som med hensyn til udviklingen af normer og standarder for frivillig indsats (Lorentzen 1998a). Men dette udgangspunkt har givetvis også været med til at gøre forskningen blind for de tværgående diskurser.

Markedstænkningens indflydelse

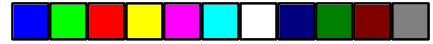
Distinktionen offentlig/frivillig har også hindret forskningen i at diskutere frivillig-sektorens relationer til markedet. Dette har for nylig i det norske *Tidsskrift for velferdsforskning* (vol. 1, nr. 2, 1998) fået Pål Repstad til at kritisere den nuværende forskning for ikke at være på højde med et af de væsentligste træk ved det moderne samfund, nemlig den almene kommerialisering af samfundslivet. Her tænkes der ikke kun på, "om pengene fordærver foreningerne" (se Bjarne Ibsens artikel i *Politicus* temanummer om frivillige organisationer, nr. 1, 1997) - finansiering har altid været et problem for de frivillige organisationer, og offentlig støtte har altid stillet foreningerne i et dilemma - der tænkes snarere på, om målestokken "kan dette betale sig for mig" bliver mere og mere udbredt og accepteret. Er det sådan, at de frivillige medarbejdere i højere grad - og stadig mere bevidst - er styret af individuelle nyttebetragtninger (med andre ord "deltager for deres egen skyld")? Og er det sådan, at foreningerne i højere grad må fungere på markedspræmisser for at overleve?

For at tage det sidste først. De senere års nyliberale tendenser i offentlig politik, hvor idealer om moderne ledelse, som er direkte kopieret fra private virksomheder, vinder frem (såkaldt new public management), og hvor ideer om udlicitering af offentlige kerneydelser ikke længere

er så fjern en tanke, har klart nok også indflydelse på den frivillige sektor. Nogle taler her om, at der i disse år udvikles en ny "kontraktskultur", hvor det offentlige i stigende grad benytter sig af frivillige organisationer til at udføre politisk bestemte opgaver. Finansielt medfører dette en overgang fra en fri grundstøtte til en kontrolleret og styret projektstøtte (Selle 1996; 1998a). Et godt eksempel er, når kulturministeren ønsker, at øget støtte til idrætsforeningerne skal modsvares af en forpligtelse for disse til at påtage sig sociale opgaver.

Andre taler om, at frivillige organisationer i stigende grad ser på sine medlemmer som "et marked" (Lorentzen 1999). Det sker for eksempel, når organisationer rekrutterer medlemmer ved at knytte økonomiske fordele for den enkelte til medlemskabet, for eksempel rabatter på briller, olie og forsikringer (som i tilfældet med Ældre Sagen). Hvorvidt vi her har at gøre med tendenser, der gennemgribende vil ændre det frivillige organisationssamfund, kan man dog kun gisne om. Men en forskning herom burde absolut nyde fremme.

Men hvad så med de frivillige medarbejdere. Tænker de mere på sig selv og hvad de får ud af at arbejde frivilligt, end de tænker på at støtte "den gode sag"? I følge de undersøgelser, der indtil videre er lavet, så tyder meget lidt på, at de egenyttige motiver er blevet mere fremherskende. I en nordisk komparativ undersøgelse, som Ulla Habermann har lavet den danske del af, angiver langt de fleste respondenter, at den væsentligste begrundelse for at arbejde frivilligt er, at man ønsker at hjælpe andre, som er i en mindre privilegeret situation end én selv, og som man føler medlidenhed med. Disse motiver scorer meget højt i forhold til andre mere egoistiske motiver, som for eksempel at man kan lære noget af at arbejde frivilligt, eller at man føler, man styr-

ker sin sociale status eller position derved (Habermann 1999). Naturligvis kombineres eller mixes disse motiver hos den enkelte. Men sammenlignet med tidligere undersøgelser er der ikke umiddelbart noget, der tyder på, at ideologi eller værdier spiller en mindre rolle for de frivillige medarbejdere i dag, heller ikke de unge.

Nu kunne det jo være, at man også på dette område kunne vælge en anden lededifference end altruisme/egoisme. Man kunne for eksempel spørge, hvordan den enkelte er koblet til den frivillige organisation. Måske var det sådan tidligere, at medlemskab af en frivillig organisation udgjorde en betydelig del af en persons identitetsgrundlag? Medlemskabet var livslangt, man identificerede sig med organisationens ideologi, og man udviklede derfor en stærk følelsesmæssig tilknytning. Man kunne sige, at man var fast koblet eller fast forankret.

I dag forekommer tilknytningen for mange at være mere løs. Per Selle (se for eksempel Selle & Øymyr 1995) har argumenteret for en sådan ændring i medlemsrollen. Måske er dette et resultat af, at det moderne samfund er organiseret på en anden måde? Det moderne samfund kræver, at man selv motiverer og begrundet sine valg. Man kan ikke nøjes med at følge i fars fodspor. Uddannelse, arbejde, familieliv, politisk engagement, fritidsliv er ikke givet på forhånd. Og med mindre man ønsker ikke at være en del af samfundet, må man vælge og motivere sin deltagelse på alle disse forskellige samfundsområder. Den enkeltes identitet er dermed i stigende grad et resultat af den enkeltes egen indsats, som Niklas Luhmann (se for eksempel 1995; 1997) har formuleret det. Man må selv skabe sammenhæng - få hverdagen til at hænge sammen, få den til at give mening. Selv frivillige medarbejdere må altså tage en uddannelse, passe et lønarbejde, finde

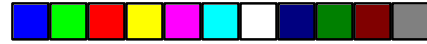
tid til familien osv. - man kan ikke bare vælge dette fra.

Set i det lys er det måske ikke så underligt, hvis engagementet er mere midlertidigt, mere flygtigt, mindre dybt osv. Årsagen er imidlertid ikke, at den enkelte i højere grad anlægger nyttebetragtninger eller er mindre idealistisk - men derimod at samfundet kræver stadig mere af sine medlemmer: mere uddannelse, mere fleksibel indstilling til arbejdet, mere engagement i børnenes skole osv. Og i dag gælder dette selvsagt alle samfundsmedlemmer, også kvinderne, der tidligere var en meget væsentlig rekrutteringsbase for visse typer af frivillige organisationer.

Begreber er ikke neutrale

Et tredje punkt vedrører de *begreber* vi bruger. Som Håkon Lorentzen (1998b) har vist i en vigtig artikel i det svenske *Socialvetenskaplig Tidsskrift*, der viede et dobbeltnummer (2-3) til "social frivillighet", så er begreber eller betegnelser ikke neutrale - de betegner netop et bestemt aspekt eller en grundlæggende egenskab ved det fænomen, vi studerer. Og når noget bestemt bliver trukket frem i lyset, så forbliver andre aspekter eller egenskaber i mørket. Det er noget, som er blevet stadig mere klart, efterhånden som forskningen har udvidet sin horisont såvel historisk som geografisk - og noget som derfor bør animere til såvel historisk dybde som sammenlignende studier i forskningen.

Begrundelsen for en bestemt betegnelse - ideel, frivillig, non-profit, non-governmental - er aldrig neutral, men altid udtryk for bagvedliggende værdier, idealer og i nogle tilfælde også politiske hensigter. Når medierne i forbindelse med FN's verdenstopmøde om social udvikling i 1995 i København pludselig svømmede over med reportager om de såkaldte NGO'er (altså non-governmental organisations), så var denne betegnelse netop

et udtryk for, at der til disse organisationer var knyttet et demokratisk ideal om, at de som frie og uafhængige græsrodsorganisationer kunne repræsentere en stemme fra neden. Her blev altså deres politiske rolle betonet, samtidig med at deres mulighed for at spille denne rolle blev styrket gennem mediernes omtale og det officielle topmødes anerkendelse af disse alternative organisationer.

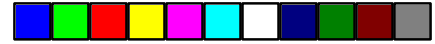
Et andet eksempel: omkring århundredeskiftet i Danmark talte man ikke om frivillige organisationer. Man talte om filantropi og velgørelse. Ved dette forstod man en individuel tilskyndelse til at gøre en barmhjertig gerning over for den, der var værre stillet end én selv. Og denne handling var forankret i et bestemt etisk og religiøst sindelag. Filantropiens primære funktion var altså redning af den enkelte nødlidende - på dette tidspunkt forstod filantropien med andre ord ikke sin egen rolle som et samfundsanliggende. Filantropien kunne - for at være effektiv - naturligvis organiseres, men der var ikke tale om en virksomhed, der var rettet mod samfundets "forbedring". Først senere - ikke mindst under indflydelse fra de socialdemokratiske tanker - dukker den forestilling op, at det offentlige har et særligt ansvar for at løse samfundets sociale problemer (Bundesén, Henriksen & Jørgensen 1999). Dermed svækkes distinktionen religiøs/verdslig som udgangspunkt for politikfastlæggelse, hvorimod forskellen mellem det offentlige og det private bliver vigtigere (Lorentzen 1998b).

Det kan man blandt andet se i den socialpolitiske lovgivning, der vinder frem i 1920'erne og 1930'erne. I følge en af datidens store socialpolitiske arkitekter, K. K. Steincke, skulle det offentlige være skelettet i "Forsorgens Bygning". Bag denne formulering lå en forestilling om, at det offentlige dels var den hovedansvarlige aktør, dels skulle koordinere

og planlægge den sociale indsats, fordi den private og frivillige indsats var karakteriseret ved, at "den venstre Haand ikke ved hvad den højre gør", som Steincke formulerede det. Det private og frivillige stod altså for det spontane, ukontrollerede, og ulighedsskabende, som det var det offentliges rolle at regulere, styre og ordne. Muligvis er det her, vi skal finde oprindelsen til den betegnelse, vi i dag foretrækker i Danmark, nemlig frivillig. At være frivillig står i kontrast til det tvungne - til de tvangspålæg som først og fremmest bliver givet af staten og andre myndigheder (Lorentzen 1998b). Retligt afspejler dette sig i det forhold, at frivillige organisationer er frie til at gøre alt det som ikke er forbudt, mens offentlige myndigheder kun kan gøre det som er eksplicit tilladt. Vi finder i dag, at termen frivillig er den mest naturlige i de nordiske lande, og også den mest neutrale - men bag den gemmer sig et ideal om, at borgerens "frie vilje" må kunne komme til udtryk. Til forskel fra efterkrigstidens socialpolitiske planlægningsiver, der på det nærmeste forsøgte at ekskludere den frivillige indsats, så har der siden 1970-érnes opgør med autoriteterne udviklet sig et omfattende politisk ønske om at revitalisere de folkelige kræfter. Vi skal være opmærksomme på, at det først er på dette tidspunkt, vi begynder at tale om en frivillig sektor som en samlebetegnelse for alle de sammenslutninger, der organiseres af borgerne selv, og som omfatter alt lige fra beboersammenslutninger, idrætsforeninger og patientforeninger til lokalarkiver, selvhjælpsgrupper, væresteder, og modeljernbaneforeninger. En sådan sektorbetegnelse er altså ikke blot en neutral angivelse af en samling organisationer med visse fællestræk - det er også - og måske især - en socialt konstrueret tilkendegivelse af, hvad samfundet finder ønskværdigt.

Et lignende eksempel finder man i pu-

blikationerne fra det af socialministeren nedsatte "Udvalg om frivilligt socialt arbejde" (Socialministeriet 1997). Fremfor at tale om velfærdsstat vælger man konsekvent at tale om fremtidens "velfærds-samfund". Med denne brede term angives det, at der vil være brug for alle gode frivillige og offentlige såvel som kommercielle kræfter (jævnfør "virksomhedernes sociale ansvar"), hvis fremtidens udfordringer skal imødegås.

Overblik over sektoren

Jeg har i dette indlæg trukket nogle temaer frem, som jeg mener forskningen omkring den frivillige sektor bør udvikle og arbejde kritisk med. Selvsagt kunne - og burde - andre temaer have været berørt.

Jeg vil dog til slut gerne vende tilbage til det store internationale projekt, der udspringer fra Johns Hopkins University, Baltimore, USA. Som nævnt i indledningen drejer det sig om et komparativt studie af frivillig-sektoren - eller i deres sprog non-profit-sektoren - i indtil nu næsten 30 lande. Det drejer sig her om at sammenligne, hvordan forskellige landes frivillig-sektor ser ud: Hvor kommer pengene fra? Hvor stor er omsætningen? Hvor mange organisationer er der? Hvordan er de fordelt på forskellige områder som sundhed, sport, kultur, undervisning, miljø, socialhjælp etc.? Hvor mange ansatte og frivillige er der i sektoren? Vokser sektoren eller indskrænkes den? Hvordan er forholdet til det offentlige? Hvordan er tilknytningen til markedet? Osv. osv.

Af de nordiske lande har Sverige lavet sin afrapportering (Lundström & Wijkström 1997), og Finland og Norge er i gang nu og forventes at afslutte om et år eller to. Og hvad med Danmark? Ja, indtil videre har ingen ytret videre interesse for projektet. Man kan naturligvis også stille spørgsmålstegn ved værdien af et sådant projekt, der forsøger at sammen-

ligne noget, der dybest set forekommer usammenligneligt. Giver det overhovedet mening at sammenligne frivillige sammenslutninger i Japan med dem i Ungarn og USA? Det er dog heller ikke her den egentlige værdi ligger. Snarere burde man, som man eksempelvis har gjort det i Norge, se projektet som en mulighed for at indrette den nationale statistik på en sådan måde, at det i fremtiden bliver nemmere at synliggøre sektorens aktiviteter og værdi. I dag har vi ingen systematisk og kontinuerligt opdateret viden om forhold som for eksempel, hvor meget de frivillige organisationer ejer af institutioner og lignende. Hvor stor deres samlede omsætning er. Hvor mange ansatte og frivillige de har. Hvor mange organisationer centralt og lokalt der findes, og hvordan antal og typer af organisationer er fordelt og udvikler sig etc. etc.

Sådanne oplysninger kan naturligvis aldrig stå alene. Men det ville give os et overblik over en sektor, som vi i dag ikke har, men som politisk ser ud til at få stadig mere betydning. At få et sådant overblik ville ikke kun komme forskerne til gavn, men også praktikere og politikere.

Note

1. Essayet bygger på et indlæg til Kontaktudvalget til det frivillige sociale arbejdes årsmøde, Odense, d. 7/4 1999.

Litteratur

- Bundesen, Peter, Lars Skov Henriksen & Anja Jørgensen 1999: *Dansk socialpolitik: Mellem statsligt ansvar og frivillig organisering. Perioden 1850'erne - 1990'erne*. Udkast til manus.
- Håndslag til det frivillige Norden* 1999: Rapport fra nordenuvalgets arbejdsgruppe for frivillig sektor.
- Habermann, Ulla 1999: *Motiver til frivillighed - præsentation af den danske del af undersøgelsen: Frivillighed i Norden*. Odense: Center for frivilligt socialt arbejde.

- Ibsen, Bjarne 1997: "Fordærver pengene foreningerne?" *Politica*, 29 (1):49-61.
- Klausen, Kurt Klaudi 1991: "Private welfare provision". In: Knudsen, Tim (Ed.): *Welfare Administration in Denmark*. Copenhagen: Ministry of Finance. pp. 243-270.
- Lorentzen, Håkon 1996: "Stat og organisasjoner fra et historisk perspektiv". I Rasmussen & Koch-Nielsen (red.): *Den tredje sektor under forandring*. København: Socialforskningsinstituttet 96:15. pp. 69-84.
- Lorentzen, Håkon 1998a: "Forskerne og frivilligheten - et svar til Pål Repstad". *Tidsskrift for Velferdsforskning*, 1 (2): 106-108.
- Lorentzen, Håkon 1998b: "Normative forståelser av sivile sammenslutninger". *Socialvetenskaplig Tidsskrift*, 5 (2-3):244-267.
- Lorentzen, Håkon 1999: "Civil associations and social integration". Paper fremlagt på konferencen "*Welfare state and civil society in the Nordic countries*", Stockholm.
- Luhmann, Niklas 1995: "Samfund og individ. Personlige og upersonlige relationer". I Jacobsen, Jens Christian (red.): *Autopoiesis II*. Viborg: Forlaget politisk revy. pp. 51-57.
- Luhmann, Niklas 1997: *Iagttagelse og paradoks*. København: Gyldendal. (Særligt essayet "Individets individualitet", pp. 83-99).
- Lundström, Tommy & Filip Wijkström 1997: *The Nonprofit Sector in Sweden*. Manchester: Manchester University Press.
- Repstad, Pål 1998: "Forholdet mellem det offentlige og de frivillige - et for nærsynet forskningstema i Norge?" *Tidsskrift for Velferdsforskning*, 1 (2):97-101.
- Selle, Per 1996: *Frivillige organisasjoner i nye omgjevnader*. Bergen: Alma Mater.
- Selle, Per 1998a: "Frivilligdom mellom stat og marknad". *Tidsskrift for Velferdsforskning*, 1 (2):102-105.
- Selle, Per 1998b: "Møtet med amerikansk frivilligdomsforskning". Indlæg på konferencen "*Den frivillige sektor i Norden - demokrati, integration og velfærd*", Reykjavik.
- Selle, Per & Bjarne Øymyr 1995: *Frivillig organisering og demokrati*. Oslo: Samlaget.
- Socialministeriet 1997: Bet. Nr. 1332: *Betænkning om frivilligt socialt arbejde i fremtidens velfærdssamfund*. Udvalget om frivilligt socialt arbejde.
- Villadsen, Kaspar, Thomas Gruber & Steen Bengtsson 1998: *Socialpolitiske strategier*. Socialforskningsinstituttet 98:16.